

ПЕРЕЯСЛАВ У КАРТОГРАФІЇ ТА ОПИСАХ XVII-XVIII СТОЛІТЬ

Публикуются рукописные планы и описания украинского города Переяслава (ныне Переяслав-Хмельницкий) XVII-XVIII вв.

The manuscript plans and descriptions of Ukrainian town Pereiaslav (now Pereiaslav-Khmelnytskyi) in the XVII-XVIII centuries are published.

Старовинні рукописні карти і плани є комплексними джерелами, що засобами картографії розповідають про географію, населення, військову справу, фортифікацію, архітектуру, містобудування та інші сфери життя давньої України.

У цій статті публікуються рукописні плани міста Переяслава XVIII ст., що зберігаються в Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА) і Російській національній бібліотеці (РНБ), та описи Переяслава XVII-XVIII ст.

Переяслав (нині Переяслав-Хмельницький) – одне з найдавніших міст України. Стоїть на лівому березі Дніпра на місці давнього слов'янського городища при річках Трубіж та Альга.

В епоху Київської Русі Переяслав був стольним градом Переяславського удільного князівства, поділявся на дві містобудівні частини: кром (кремль) та околне місто (дитинець). Місто оточували потужні рови та вали, на яких стояли рублені з дерев'яних колод стіни, вежі, брами. У кремлі стояли палати переяславських князів і митрополитів, у дитинці жили ремісники, купецтво, духівництво, князівські дружинники та інший люд. Над малоповерховою дерев'яною забудовою височили бані мурованих і дерев'яних соборів, церков.

У 1240 р. Переяслав знищили орди хана Батия. Місто надовго занепало. Почало відроджуватись у кінці XVI ст., коли увійшло до складу Великого князівства Литовського, згодом – Речі Посполитої.

У 1585 р. київський воєвода князь Костянтин Острозький одержав від польського короля Стефана Баторія привілей на заснування і заселення Переяслава, в якому стверджувалось: "на Украини за Днепром городище местце пустое, называемое Переяслав, ... а в том то Переяславу замок збудовати, места и села людьми осаживати"¹. З легалізацією в Речі Посполитій за Стефана Баторія городового (реєстрового) і низового (запорозького) козацтва місто стає адміністративним центром Переяславського реєстрового полку, важливим військовим, торгово-економічним і культурним осередком України. Місто мало Магдебурзьке право, управлялось магістратом, тут працювали цехи ремісників, купців, школи, шпиталі, інші громадські заклади. Цей статус

Переяслав мав від часів утворення в середині XVII століття Української козацької держави Війська Запорозького до 1764 р., коли російська імператриця Катерина II скасувала в Україні-Малоросії гетьманство Кирила Розумовського, а в 1765 р. – Слобідської України.

Описи Переяслава доби Богдана Хмельницького знаходимо у подорожньому щоденнику сирійського мандрівника архідиякона Павла Халебського, який супроводжував Алеппського патріарха Макарія III у подорожі до Москви 1654-1656 рр. Повертаючись у Сирію, депутація патріарха 20 липня 1656 р. прибула до Переяслава. П. Халебський так описував місто: "Його оточують численні земляні насипи, воно має три брами в укріплених стінах: одна виходить на суходіл, дві інші – на мости, що перекинуті через велике озеро, яке оточує місто й утворюється рікою, що в нього впадає. Озеро має добре укріплені береги, що утворюють греблі для млинів та укріплення для гармат. Це місто – столиця і митрополія усіх міст і земель, що належать козакам по сей бік Дніпра"².

П. Халебський описує дерев'яну церкву Успіння Богородиці в Переяславі, яка ще будувалась: "Вона викликає подив глядача своєю формою, висотою, симетрією, своїми п'ятьма куполами. Вона має вигляд хреста, себто складається з чотирьох великих арок по боках, у кожній арці є дві менші красиві бічні арки, так що разом їх дванадцять. Величний вівтар утворює головна арка з двома бічними. В ній є ще чотири вівтарі в ім'я Покрови Богородиці та Здвиження Хреста, а також два вівтарі над ними на хорах: один – на честь Акафіста, себто Похвали Богородиці, другий – в ім'я Святих Петра і Павла"³.

З опису випливає, що це була велична, хрещата в плані п'ятибанна церква, в інтер'єрі якої вирізнялись галереї-хори. Головний іконостас і вівтар церкви розташовувались на долішньому ярусі, інші – на хорах.

Такого типу дерев'яні й муровані церкви будувались у XVII-XVIII ст. у містах Лівобережної, Правобережної та Слобідської України і на Запорозжі.

За сепаратною угодою 1666 р., укладеною між московським царським двором і гетьманом Іваном

¹ Акты Юго-Западной России, ч. VII, т. 3. – К., 1905. – Акты о заселении Южной России XVII-XVIII вв.; предисл. М. Ф. Владимирского-Буданова. – С. 295.

² Павел Алеппский. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским... (в 2 вып.); пер. с араб. Г. Мурко-са. – М., 1897. – С. 190.

³ Там само. – С. 191.

Брюховецьким, Переяслав та інші полкові міста Лівобережної і Правобережної України окупували московські війська. У Переяславі московський гарнізон розмістився у Верхньому місті в новозбудованій дерев'яній фортеці.

Відомі докладні описи цієї фортеці 1697 р. Наводимо витяг з цього опису (кириличними літерами позначено числа): "Верхнего города Переяславля, кругом его земляной вал, по мере с проезжей Московской стороны от реки Трубежа к Ильтице ψ (700) сажень¹ полтора аршина два вершка, да по тому же городу Переяславу проезжих и глухих башен: Пречистенская проезжая башня мерою кругом ВС (26) сажень с аршином, на ней поставлен орел двоголавной. Пречистенской вывод² мерою длиною по валу Ѓε (25) сажень, ширина валу аршин. Кругом Пречистенского вывода загородной стены длина кругом ЃЗ (27) сажень с полусаженью. Ширина рву ϵ (5) сажень с четвертью, глубина полторы сажени. Стены вышины загородной стороны сажень с полу аршином. От Пречистенских ворот до Ефимовского роскату³ валу мерою в длину по подошве Зз (606) сажень. Загородной стены вышины валу полтора сажень и три четверти. Загородной стороны подле валу ров осыпью, глубина поперег I (10) сажень..."⁴.

Дерев'яні будівлі фортеці у болотистій місцевості й вологому кліматі Переяслава швидко трухлявіли, руйнувалися, тож на початку XVIII ст. їх було розібрано. На місці фортеці лишилися земляні рови, вали, бастіони давнього Переяслава, що зберігали назви веж і брам зниклої фортеці.

Опис фортеці 1718 р. свідчить: "Длина фортеции от Спасского болверку до Михайловских ворот 186 саж. с аршином; поперек фортеции от Пречистенских ворот 113 саж. с аршином. В вышину стена из фортеции по 3 и 4 саж., в вышину ж из рву по 8 и по пол 9 саж. От реки Трубежа до реки Ильвитцы рву мерою 326 саж., ширина рву в 15 и в 16 и в 17 саж.; глубина рву 4 саж. Оной фортеции обвалилось: круг Спасского болверку обвалилось из наружи от Нижнего городу по 5 саж., промеж болверков Брянского и Дубовского изнутри обвалилось загрудного бою на 5 саж; Дубовского болверку изнутри обвалилось на 2 саж., а от реки Ильтицы обвалилось на один сажень". На той час гарнізон Переяславської фортеці налічував усього 123 особи⁵.

Більш узагальненим виглядає опис Переяслава 1727 р.: "Город Переяславль ... крепость земляная. В городе ж к одной стороне к речке Альте особливая крепость, в которую присылается из

Киева комендант, а солдаты живут своими дворами; в той крепости церковь Успения Богородицы". На озброєнні оборонців фортеці було 8 гармат, 1 мортира.

Там же зазначено, що в Переяславському полку було 15 сотень – Полкова (у самому Переяславі), Трахтемирівська, Воронцівська, Бориспільська, Басанська, Березанська, Яготинська, Гельмязівська, Золотоніська, Ташанська, Кропивненська, Ірклівська, Домонтівська, Бубнівська, Ліпльївська. У сотнях налічувалось 17 929 дворів⁶.

Фортечні роботи у Переяславі відновились під час російсько-турецької війни 1734-1739 рр., коли фортецю було включено до Реєстру державних фортець Російської імперії та Київського департаменту фортець (військово-інженерний округ). Роботи велися за проектами та під наглядом військових інженерів Київської інженерної команди, яку очолював військовий інженер Данило Дебоскет. Ним завізовані два плани Переяславської фортеці, які публікуємо далі.

Після завоювання Російською імперією Кримського ханства (1780-ті роки) Переяславську фортецю було скасовано, хоча гарнізон російських урядових військ дислокувався у Переяславі аж до 1918 р.

На початку XIX ст. Переяслав став повітовим містом Полтавської губернії. У 1810 р. місто з околицями одержало регулярне розпланування. Сітка прямокутних кварталів і майданів донині визначає містобудівну структуру Переяслава-Хмельницького⁷.

Подаємо рукописні плани Переяслава та їхні археографічні описи. Тексти документів передаємо кирилицею. У них додатково проставлено розділові знаки, відокремлено прийменники, розкрито надрядкові скорочення, вилучено кінцеву літеру "ъ". Непрочитані слова позначено – [нерозб.], сумнівні – [?]. Збережено окремі фонетичні форми, притаманні російському правопису XVIII ст.

1. План Переяславської фортеці (РДВІА, ф. 349, оп. 29, од. зб. 1067).

Без заголовка та експлікації.

Підписано: "Сей план и профили Переяславской крепости рисовал прапорщик Инженерного корпуса Захарий Зыбин 1727 году, марта третья дня".

Нанесено рови, вали, бастіони, брами, профіль рову та валу фортеці Верхнього міста, річки Трубіж і Альта. Забудову та орієнтацію не позначено.

М 100 рут (саж.) в 1 дм [1:8 400]. Масштаб лінійний.

Олівець, перо, туш, акварель.

Підписано об'єкти: "А. Крепость, В. Река Илтица, С. Река Трубеж".

⁶ [Кирилов, И.]. Цветущее состояние Всероссийского государства... Собрано трудами статского советника и бывшего в Сенате обер-секретаря г. Ивана Кирилова, из подлиннейших Сенатских архивов в феврале месяце 1727 года. – М., 1831. – С. 136.

⁷ План Полтавской губернии городу Переяславу, 1810 г. (РДВІА, ф. ВУА, од. збер. 22344.)

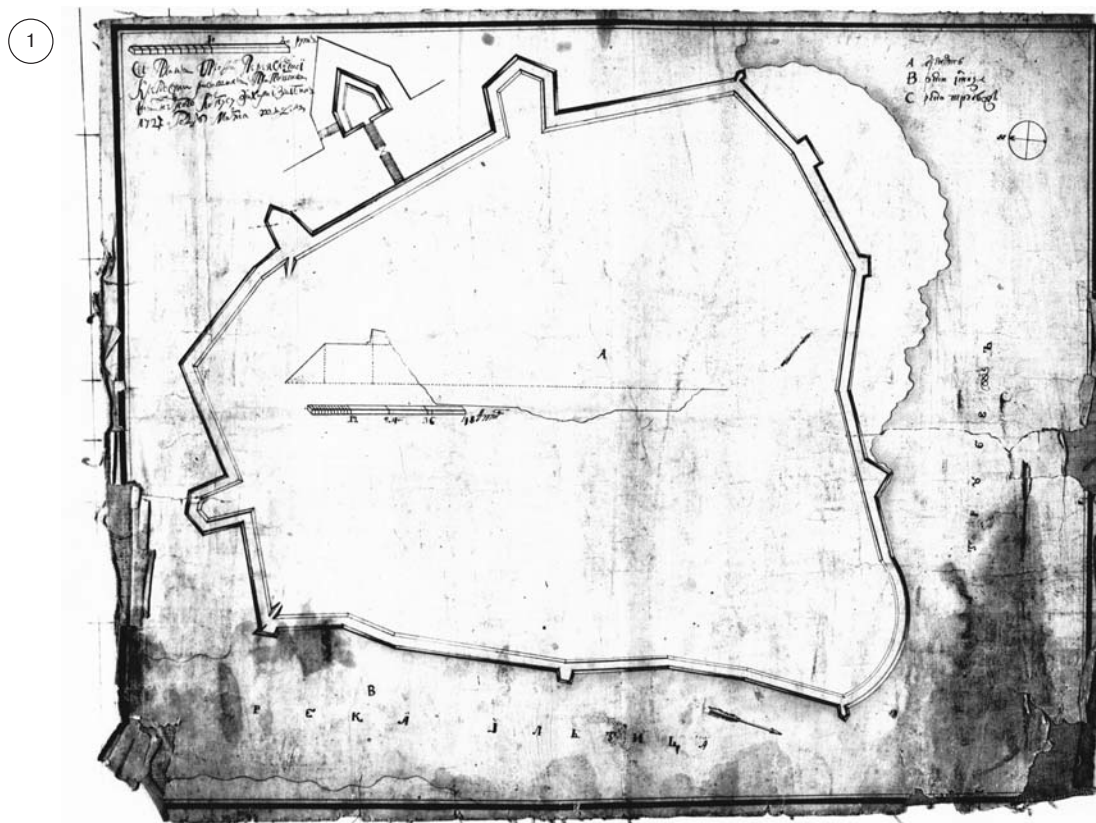
¹ Сажень – давньоруська одиниця виміру відстаней. Казенна сажень, затверджена «Соборным уложением...» 1648 р., в метричній системі становить 2,1336 метра.

² Вывод, равелін – трикутне за планом укріплення, розташоване перед брамою або валом фортеці.

³ Роскат, болверк, бастіон – укріплення фортеці, оточене ровом і валом, на якому ставили гармати.

⁴ Російський державний архів давніх актів (РДАДА), ф. 210. Київський стіл, 6-3, од. збер. 36, арк. 883-932: або – Сметный список Переяслава 1697 г.

⁵ Мышлаевский, А. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году. – СПб., 1897. – С. 19-20.

2. "Напис Переяславской Главной крепости и Черкасского города, что в 1738 году и где каких работ исправлено, значит как на плане, так и на профилях желтая оттушевка показывает, о январской и майской трети работу изделаная оттушевка, как на плане, так и на профилях, показывает сентябрьской трети работу" (РДВИА, ф. 349, оп. 29, од. зб. 1069).

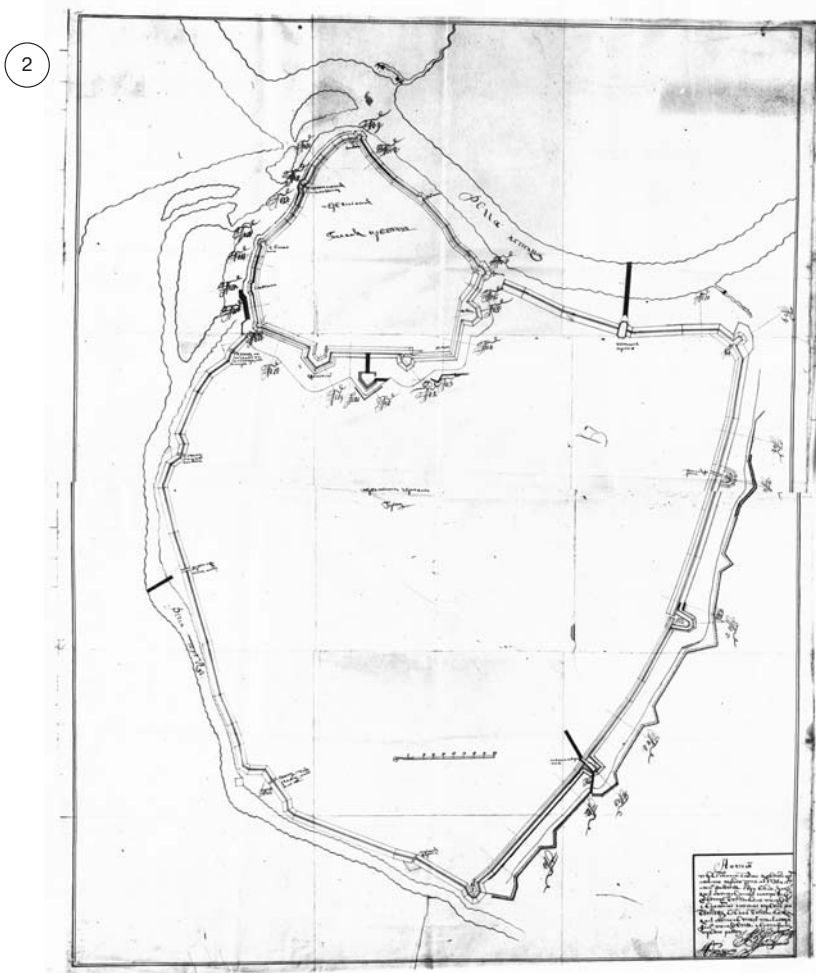
Підписано: "Августа 4 дня 1739 году. Инженер-прапорщик ... [не розб.]."

План додавався до звіту про фортечні роботи у Переяславі 1738 р.

Позначено земляні укріплення Верхнього і Нижнього міста ("Главная крепость", "Черкасский город"). Забудову не позначено.

М 10 саж. в 1 дм [1:840]. Масштаб лінійний. Орієнтація західна. Олівець, перо, туш, акварель.

Підписано об'єкти: "река Трубеж", "река Алтица", "Переяславская Главная крепость", "Переяславской Черкасской город", бастионы – "Голодуха" (мис при річках Трубіж і Альта), "Дубовка", "Брянка", "Спаский", "Веселуха", "Пречистенской", "Ефимовской".

3. "План Переяславской крепости с профилями и с показанием, какая в 1740 году работа производилась" (РДВИА, ф. 349, оп. 29, од. зб. 1073).

Підписано: "Инженер-майор де Боскет. Киев, 1741 году, марта 4 дня".

План додавався до звіту про фортечні роботи у Переяславі 1740 р. Позначено квартали забудови, двори, церкви, дзвіниці, брами, профілі укріплень Верхнього та Нижнього міст.

М 10 саж. в 1 дм [1:480]. Масштаб лінійний. Орієнтація південно-західна. Рельєф показано відмивкою, ілюміновано аквареллю.

Олівець, перо, туш, акварель.

Експлікація: "Описание:

А. Переяславская Главная крепость.

В. Черкаской город.

Имена бастионов:

С. Спаской.

Д. Брянка.

Е. Голодуха.

Г. Дубовка.

И. Михайловская калитка.

Н. Селиванка.

О. Цыганка.

К. Распросной.

Л. Ефимовской.

М. Пречистенский.

Н. Ворота Долгомостицкие.

О. Киевские ворота.

Р. Ильгицкие ворота".

Підписано об'єкти: "Река Ильгица", "Река Трубайла".

ми со оттушевкою. 1772 года" (РДВИА, ф. 349, оп. 29, од. зб. 1111).

За рамкою напис: "Копировал кандуктор Иван Смолянинов", "Лист IV".

Позначено проекти перепланування забудови Верхнього і частини Нижнього міста.

М 10 саж. в 1 дм [1:480]. Масштаб лінійний. Орієнтація північна. Рельєф, об'єкти ілюміновані аквареллю. Олівець, перо, туш, акварель.

В експлікації перелічено об'єкти Верхнього міста, що належали гарнізону російських військ.

"Экспликация:

Ныне состоящего строения:

А. Главные ворота.

В. Равелин.

С. Михайловская сортия¹.

Д. Пороховой погреб.

Е. Камендантская канцелярия и при ней караульня.

Г. Артиллерийской цейхгауз.

И. Провиантские магазейны.

Н. Инженерный дом.

О. Инженерный деловой двор.

К. Михайловской монастырь.

Л. Церковь Успения Богородицы.

М. Церковь Архидьякона Стефана.

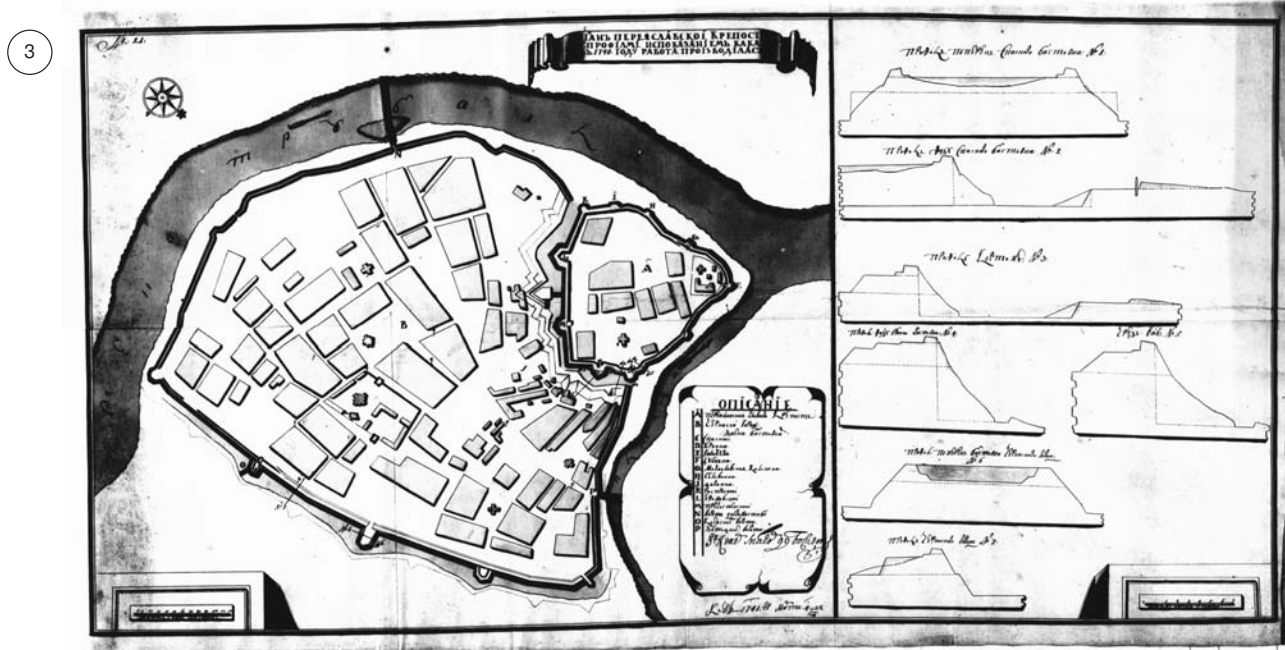
Н. Пушечной двор.

О. Обывательское и солдатское строение.

Р. Часть обветшалого вала Черкаского города.

Н. Форштадт разных мещан.

Новое положение мест казенного и обывательского строения:

4. "План Переяславской крепости с показанием ее состояния и внутреннего строения и каким образом по обетшанию оною впредь для [нерозб.] регулярно порядочные кварталы и улицы расположить следует, означается прожектными линия-

А. Место порохового погреба.
В. Для артиллеристов пушечного двора и магазейнов.

¹ Сортия – мінна галерея, таємний прохід у рів фортеці.

С. Для построения инженерным служителям и делового двора.
 Д. Для лекаря и лазарета.
 Е. Под провиантские магазейны.
 Ф. Для Комендантского дома.
 Г. Для гаубтвахты и комендантской канцелярии.
 Н. Место для обывательского строения.
 І. Под означенной монастырская ограда.
 К. Желтая со оттушевкою линия показывает экспланату, по которую строению быть не надлежит."

Підписано об'єкти: "Река Трубайла"; бастиони – "Голодуховской", "Зубовской", "Брянской", "Бастіон Спаской", "Пречистенской", "Ефремовской", "Распросной", "Цыганский", "Селивановский", "Михайловский".

Підписано: "Инженер-полковник Успенский [?]".
 За рамкою: "Копировал кандуктор Иван Светов [?]", "Лист I".

Розписано проектні заходи з перепланування забудови Верхнього і частини Нижнього міста.
 М 10 саж. в 1 дм [1: 480]. Масштаб лінійний. Орієнтація східна. Рельєф та об'єкти ілюміновано аквареллю. Олівець, перо, туш, акварель.

"Экспликация:

- А. Гобвахт.
- В. Инженерный афицерский дом.
- С. Пороховой погреб.
- Д. Артиллерийский пушечной двор.
- Е. Магазины.
- Ф. Михайловской монастырь.

5. "План Переяславской крепости с показани-ем вновь наложенного прожекта, который значит желтыми линиями со оттушевкою. Сочинен 1774 году февраля 20 дня. И к команде отправлен" (РДВИА, ф. 349, оп. 29, од. зб. 1112).

- Г. Церковь Успения Богородицы.
- Н. Церковь архидиакона Стефана.
- І. Инженерной деловой двор.
- К. Обывательское строение.
- Л. Гарнизонная канцелярия.

5

Експликація на прожект:

- A. Комендантской дом и канцелярия.
- B. Афицерские светлицы.
- C. Гобвахт.
- D. Салдатские казармы.
- E. Магазины.
- F. Инженерной деловой двор.
- G. Обывательское строение.

H. На 130 сажень от крепостного гласиса¹ сломать надлежит.
I. Гошпиталь".

Підписано об'єкти: "Река Илтица", "Река Трубеж".

Надійшла 01.08.14

¹ Гласис – похило спланована незабудована територія навколо фортеці. Влаштувалась для поліпшення обстрілу місцевості на підступах до фортеці.